

ТРИВОЖНІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ВИНИКНЕННІ ІНФАНТИЛЬНОГО НЕВРОЗУ

Є.М. Калюжна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Запорізького національного університету,

А.М. Вовна,

практичний психолог

У статті проаналізовано вплив особистісної тривожності на поведінку дитини. Надано узагальнений фактичний матеріал, отриманий під час психологічного аналізу окремого випадку інфантильного неврозу. Показано, як стан тривожності активує захисні психологічні механізми. Описано відмінності дитячої тривожності від підліткової. Виявлено специфічні риси невротичної й тривожної поведінки дитини.

Ключові слова: тривожність, страх, механізми захисту, уява, соціальна депривація, дитячий невроз.

В статье проанализировано влияние личностной тревожности на поведение ребенка. Предоставлен обобщенный фактический материал, полученный в результате психологического анализа отдельного случая инфантильного невроза. Показано, как состояние тревожности запускает защитные психологические механизмы. Описаны отличия детской тревожности от подростковой. Выявлены специфические черты невротического и тревожного поведения ребенка.

Ключевые слова: тревожность, страх, механизмы защиты, воображение, социальная депривация, детский невроз.

Науковий інтерес до таких психологічних явищ, як тривожність і невроз, не потребує особливої аргументації, оскільки на даний час існує достатня кількість їх концептуальних визначень, теоретичних і практичних обґрунтувань (В.М. Астапов, Ю.М. Антонян, В.І. Гарбузов, Ж.М. Глозмана, О.І. Захаров, С.О. Кулаков, М.Д. Левітов, Л.В. Маріщук, О.Г. Мельниченко, В.Д. Менделевич, Г.М. Прихожан, Ч.Д. Спілбергер). Водночас, масштабність і багатоаспектність наукового вивчення феноменології тривожності й неврозу не виключають актуальності проведення нових теоретичних та емпіричних досліджень із проблематики означених питань.

На сьогодні можна спостерігати, як сучасне високотехнологічне суспільство набуває все нових комунікативних форм, а інформаційний простір переповнюється знаннями. Застосування в навчальному процесі інтерактивних технологій змінює характеристики психічних процесів і станів зростаючого покоління. Є підстави припустити, що тривожність і невроз, які є супутниками сучасної людської культури, також видозмінюються. А чи прогресують вони, чи залишаються незмінними – актуальна тема для нових спостережень і пошуків. Адже реагування окремого індивіда на ситуацію є унікальним за своєю сутністю й природою. Відповідно, переживання, почуття, ставлення до ситуації конкретної людини заслуговують уважного вивчення, а не тільки віднесення до того чи іншого типу характерологічних проявів чи властивостей.

Мета статті – обґрунтувати роль і місце тривожності у виникненні інфантильного неврозу. Як результат – спробувати вивести низку гіпотез, загальних висновків і прогнозів.

Дослідження окремого випадку інфантильного неврозу в комплексі з ЗПР (затримкою психічного розвитку) дозволило зробити припущення, що невроз є явище періодичне або, влучніше сказати, ситуативне. Так, наприклад, ігрова мотивація дитини, манірність, кривляння, аутоеротизм і збіднення інтелектуальної діяльності, що проявляються в навчанні, можуть вказувати на певну ЗПР. При інфантильному неврозі спостерігаються такі ж самі симптоми. Але, навіть припускаючи, що йдеться про одне й те саме явище, слід враховувати те, що дитина із ЗПР буде поводити себе, як невротична, оскільки її комплекси не даватимуть їй можливості вести себе інакше, пригнічуючи волю та обмежуючи самостійність. Невротична ж дитина буде

проявляти симптоми ЗПР, коли потрібно зробити вольове зусилля, особливо, якщо ця необхідність супроводжується очікуванням невдачі. Отже, ЗПР є явище відносно постійне в певний проміжок часу, а невроз – явище періодичне.

Є підстави припустити, що комплекс неврозу якісно проявляє себе саме в дитини із ЗПР. Разом із тим, зворотний зв'язок, коли через комплекс неврозу спостерігається затримка психічного розвитку, здається також достатньо правдоподібним. Спільною для обох випадків рисою є наявність певної форми депривації, тобто, збідніння соціального розвитку дитини як особистості, причина якої, скоріше за все, також соціальна. У суспільстві все побудоване на взаємодії, залежності одних структур від інших, де вчинки, наприклад, молодших, залежать від настанов старших. Це говорить про те, що невроз проявляє себе як реакція на подразник. І немає значення, реальний (зовнішній) цей подразник, чи уявний (внутрішній). Проблема полягає в тому, що невротична реакція є аномальною. Вона проявляється в порушеннях сприйняття, афективної й вольової сфер, інтелекту, процесу мислення в цілому.

Пошуки відповідей на досліджуване питання спрямовують інтерес на аналіз власне «підґрунтя» неврозу. Адже якщо одні й ті самі поведінкові реакції стали, так би мовити, звичною відповіддю дитини на кризові (стресові) для неї ситуації, то можна говорити про індивідуальні риси характеру, які вже встигли закріпитися та поширити свій вплив на всю нервову систему. І якщо суто психічні процеси, які відбуваються в мозку дитини при провокуючих невротичну поведінку обставинах залишаються практично невлвовими, то реакція вегетативної нервової системи, з підлеглою їй мускулатурою тіла, ніби «вимальовує» мімікою, жестами, позами, поведінкою індивідуальний атлас характеру особистості.

Спробуємо поставити питання з позиції доцільності акцентування інтересу не тільки на проявах тривожності, а й на потребі в її необхідності [2]. Що саме примушує людину звертатись до захисних механізмів і, не стільки змінювати поведінку, як використовувати однотипні способи поведінки? Одна з таких суттєвих причин може критися в надмірній тривожності, якщо під нею розуміти неприємні переживання від очікування, наприклад, несприятливого розвитку якихось подій.

За результатами аналізу праць архітекторів психології, можна підтримати думку про те, що тривожність пов'язана з ригідністю й м'язовою затислістю, відмовою від дії через блокування тілесних органів [4]. Ми приймаємо цю тезу, оскільки власні спостереження за невротичними дітьми підтверджують існування «тілесного блокування», наприклад, коли дитина ніби відключається від реальності й та виглядає, мов бездиханна лялька.

Не викликає заперечень і теза про те, що особистісна тривожність виступає як результат конфлікту тенденцій або потреб, що агресивні імпульси різної генези утворюють головне джерело невротичної тривожності. Для тривожних, невротичних дітей частими є випадки невмотивованої агресії або неадекватної поведінки. Стосовно цього виведений фундаментальний принцип: «тривожність провокується тим, що ставить під сумнів специфічні захисні дії особистості, її індивідуальні невротичні нахили» [8].

Можна погодитись із цією позицією, адже в тій діяльності, яка, по суті, не потребує вольового зусилля й дисципліни, наприклад, ігровій, невротична дитина веде себе, як і всі інші діти, навіть проявляючи себе з кращого боку. Натомість, коли потрібно виконати конкретне завдання, сконцентрувати увагу, проявити терпіння – ось тоді невротичний характер дає про себе знати.

Захищаючи думку щодо «періодичного» характеру неврозу, ми спиралися на власні спостереження, зокрема, те, що якісно невроз проявляє себе саме в критичних для особистості моментах, якщо під критичними моментами розуміти деяку неспроможність досягти потрібної мети відомими (соціально обумовленими, гуманними) засобами. І якщо приймати парадигму індивідуальної психології про те, що «всі почуття та емоції мають психологічну мету» [5], то невроз проявляє себе, як «збитий приціл», який заважає особистості влучити в ціль, досягти реальної мети. Проте, мета все ж таки досягається, але ж у який спосіб? Так, наприклад, аби уникнути виконання якогось завдання учителя, учень може вдати себе хворим, відпроситися в туалет або ж навіть поводитися неадекватно чи аморально, через що вчитель просто не захоче його зачіпати або буде змушений приділити надмірну увагу цій дитині.

Спостерігаючи за поведінкою невротичної дитини, можна помітити її часте занурення у світ фантазій. Щодо підліткової фантазії, маємо визначення, що «для позбавлення від надмірного психоемоційного напруження, підліток часто занурюється «у світ фантазій», у якому він розв'язує свої внутрішні конфлікти, задовольняє невідлені в життя потреби» [2].

Дитячі ж фантазії відрізняються від фантазій підлітків тим, що намагаються реалізуватися в діяльності, а не залишатися в уяві.

Фізичний закон збереження енергії, без сумніву, розповсюджується й на психічний апарат мислення. За допомогою думки людина здатна спробувати пережити якийсь поведінковий акт, передбачити майбутній перебіг подій, змоделювати свою діяльність. По суті, фантазія завжди має обриси ідеалізованого світогляду.

Інакше кажучи, фантазії – це ідеалізована реальність, або – надреальність. Перш за все, фантазер є творцем та одноосібним володарем своїх фантазій, а раз так, то він у них найсильніший, непереможний і безсмертний. Безсмертний тому, що при розвіюванні хвилинової фантазії, коли всі образи нібито помирають, фантазер залишається цілим і неушкодженим. Різниця між фантазером та, наприклад, сновидцем, полягає в тому, що фантазер є режисером свого «кіно», а сновидець бачить «кіно», зняте незаним режисером, або ж грає відведену йому роль.

Виходячи з цього, можна припустити: перебуваючи в стані тривожності (тобто при очікуванні чогось невизначеного або невдачі), фантазія (яка покликана для захисту), оволодіває й керує дитиною настільки, що вона (дитина) спонтанно реалізує фантазію в дійсності. Це припущення дає можливість зрозуміти, звідки в дитини появляється немотивована агресія й асоціальна поведінка. Але все ж таки це не дає підстави розглядати тривожність як причину неврозу. Якби не ситуація, що викликала сильну тривогу в дитини, її невротичні риси могли б і не проявитися. Це означає, що появи невротичних рис передували геть інші причини, а тривожність лише запускає захисні механізми. І фантазія – це один із механізмів захисту, можливість втекти від невдачі або покарання.

Якщо тривожність не є «зерном» неврозу, то в поле уваги попадають захисні механізми. У сучасному цивілізованому суспільстві явище неврозу та механізми захисту є інструментами, набутими й «відпрацьованими» в ході соціалізації особистості. І агресія, і жорстокість однієї людини по відношенню до іншої суть явища соціальні [7].

Фантазія або уява притаманна лише людині. Отже фантазія, коли вона виступає в ролі механізму захисту, користується набутими образами, словами, поняттями. Як наслідок, асоціальна поведінка невротичної дитини в ситуації, яка викликала в неї сильну тривогу, може бути спровокована чи диктована фантазією, яка априорі є спотвореним баченням ідеального світу. А картина світу починає формуватися ще з першого емоційного зв'язку немовляти з матір'ю та має назву ідентифікації [6].

У контексті зазначеного, є підстави висунути ідею про те, що фантазія для дитини не лише замінює реальність, вона сама стає реальністю. Реальність ця ідеалізована, а значить, значима для дитини. Ця «надреальність», мабуть, повинна стати предметом дослідження, так як є єдино доступною.

Життя у фантазії подібно до сну. Якщо спрощено подивитися на процес сну, то можна виділити наступні специфічні фази. По-перше, це засинання, коли людина марить, мріє, фантазує і, проходячи такий специфічний карантин, відходить від реальності. По-друге, ніби переступаючи поріг, людина попадає власне в сон, де панують сновидіння, лунатизм і неусвідомлені поведінкові акти. І, по-третє, виходячи зі сну, людина знову проходить карантин, подібний до засинання, коли прокидаючись, ніжить у фантазіях, мріях, мареннях, аж поки повністю не прокинеться.

Сном людина не управляє, а от фантазія – це певним чином вольовий процес. Але при інфантильному неврозі виходить так, що фантазія оволодіває свідомістю настільки, що реальність підміняється надреальністю, як уві сні, від чого малолітній фантазер перестає усвідомлювати свої вчинки. Звідси неможливість дитини пояснити, чому вона вчинила той чи інший соціально неприйнятний або, навіть, деструктивний вчинок.

Всесвітньовідомий науковець і фантаст Айзек Азімов (Isaak Asimov) тонко розумів психологію свого читача та його потреби у фантазіях. У багатьох його творах присутні психологи, які намагаються розгадати ідею й секрет людської (і не лише) поведінки.

У творі «Потворний хлопчик» [1] розповідається про те, як науковцям вдалося «викрасти» з минулого й перенести в сучасність хлопчика неандертальця (*Homo neanderthalensis*). Для нього винайняли няню, яка з усією повнотою відповідальності підійшла до його виховання й соціалізації. Хлопчику дали ім'я Тіммі. Хоча він і був неприємної зовнішності, проте, проявляв неабиякий інтерес до всього нового, швидко вивчився говорити йта читати книжки. Зовнішній світ вабив його, але йому не судилося вийти за межі своєї секції.

До Тіммі була прикута увага журналістів, науковців (фізіологів, психологів), які неустанно проводили над ним досліди, втомлювали та лякали його, чим викликали в нього асоціальну поведінку. Та коли загроз ніяких не було, він поводить себе виховано й просив у міс Феллоуз (так звали няню) все нові та нові фільми й книги про світ, який не міг бачити на власні очі. Для спілкування до нього приводили сучасного хлопчика Джеррі, який бачив у «прибульці» потвору й дикуна та боявся його, через що хлопчачої дружби в них не вийшло. Одного разу, коли хлопчиків залишили самих, Джеррі назвав Тіммі мавпеням і несправжнім хлопцем. Тіммі не стерпів образи, укусив кривдника, повів себе як мавпеня.

Разом з автором ми навмисне упускаємо той факт, що Тіммі є неандертальцем, майже дикуном. Але в соціальних, себто цивілізованих стосунках, яких він навчався фактично з культурною дитиною, такої кульмінації подій могло б і не трапитися, якщо б не провокації й постійні натяки на те, що він є дикуном і недолюдком. Намагаючись стати нормальною людиною, виховуючись на цінностях людської культури з книг і фільмів, окутаний майже материнською опікою няні; будучи порядною особистістю, але з «потворним» лицем, він викликав у сучасного хлопчика Джеррі, з лицем «красивим», почуття ворожі й ненависні.

Такою простою ілюстрацією автор показує, що не фізіологія чи гени, а саме суб'єктивне бачення навколишнього світу, така собі «карта світу», з усіма соціокультурними зв'язками, викликає ті чи інші почуття між людьми. Расові, кастові, релігійні розбіжності теж нерідко стають причинами, через які люди починають кроваві ворожнечі. Ще багато можна наводити прикладів, але суть полягає в тому, що асоціальна поведінка невротичної дитини виникає через нерозуміння її душі, її бачення світу, її фантазії.

Досить часто уява породжує ідеї, до яких одні відносяться байдуже, а для інших власні ідеї стають надцінними. І якщо доросла людина вміло приховує свої фантазії, навіть подавляє їх і не дає їм можливості реалізуватися, якщо розуміє, що за них осудять чи покарають, то дитині це зробити вкрай важко. Хоча історії відомі випадки, коли одна людина, що реалізувала свої «жахливі» фантазії, спотворювала долі цілих народів. Але дитина, просто маленька дитина, яка не має влади впливати на долі багатьох людей, а скоріше сама залежить від дорослих, втілила хоч раз свою фантазію в дії й зустріла осуд, вимушена якимось захищатись.

Дитина, яка захищає свій внутрішній світ, шкодить більше собі, ніж дорослим. Невроз – це ніби стіна, яка росте між індивідом і світом, що спричиняє повільність, розсіяність, помилки в поведінці та незавершеність початих справ. Через, так би мовити, «короткозорість», невротична дитина намагається компенсувати свою ваду передбаченням чи скоріше вгадуванням думок і дій інших людей. Звичайно ж, вгадувати думки – задача з нелегких, та дитині здається, що в неї це чудово виходить. Унаслідок цього порушується комунікативний зв'язок з оточуючими. Втеча у фантазії теж не приносить повного захисту й задоволення. Тож можна вивести припущення, що невротична поведінка в розмаїтті її проявів об'єднана єдиною «метою» – не дозволити дитині страждати, допомогти не відчувати біль, можливо, вже пережиту в минулому.

У чому ж полягає дилема інфантильного неврозу? Занурена у власний світ уяви, дитина часто (якщо не завжди) не встигає слідкувати за іншими. Вона зайнята обдумуванням власного плану дій. Люди, які її оточують, роблять зауваження, намагаються повернути з «небес на землю». Замріяна, вона ніби й не чує. Виникає таке собі замкнене коло: дитина стає ніби шумною музикою, яку хочеться зробити хоча б тихіше, якщо немає можливості вимкнути взагалі. А для дитини, що занурена у власні думки, зауваження інших є таким самим шумом, якого вона хотіла б не чути.

Таким чином, на невротичну поведінку дитини оточуючі реагують ніби такою ж самою поведінкою. Спроби підкорити процес мислення невротичної дитини ще більше підсилюють дію захисних механізмів, коли до дитини навіть не докричаться.

Підсумовуючи, зазначимо, що вирішення даної дилеми бачиться в декілька способів або етапів. Перший із них полягає в тому, що потрібно усунути або зменшити «шум» – зовнішні фактори, які змушують дитину ховатися у власному ілюзорному світі. Другий – у «коригуванні» уявного світу дитини. У будь-якому випадку, невичерпний дослідницький інтерес психологів до проблем тривожності й невротизації особистості, особливо дитини, переконливо свідчить про те, що не всі можливі шляхи їх розв'язання опрацьовані.

Література

1. Азімов А. Кінець Вічності: Вибр. Твори / А.Азімов. – К.: Дніпро, 1990. – 767 с.
2. Калюжна Є.М. Місце і значення тривожності в «екології» психічного ландшафту особистості / Є.М.Калюжна // Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К., 2005. – №7(31).–С.65-70.
3. Мей Р. Смысл тревоги / Р. Мей / Пер.с англ. М.И.Завалова и А.И. Сибуриной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 384 с.
4. Райх В. Функция оргазма / В.Райх. – СПб.: Изд-во «Университетская книга», 1997. – 304 с.
5. Сидоренко Е. В. Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру / Е.В.Сидоренко. – СПб.: ООО Изд-во «Речь», 2000. – 352 с.
6. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения / З.Фрейд. – М.: Изд-во Эксмо; Харьков: Изд-во Фолио, 2006. – 864 с.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э.Фромм / Пер. с нем. Э.Телятниковой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 635 с.
8. Хорни К. Собрание сочинений в 3-х томах / К.Хорни. – М.: Смысл, 1997. – Т. 1. Гл. 3: Тревожность. – С. 298-312.